

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

БОРИСЛАВСЬКА ОЛЕНА МАРКІВНА

УДК 342.4

**ЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ:
ФОРМУВАННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

12.00.02 “Конституційне право; муніципальне право”

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор **Барабаш Юрій Григорович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, проректор з навчальної роботи, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Федоренко Владислав Леонідович**, Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності, директор, заслужений юрист України;

– доктор юридичних наук, професор **Батанов Олександр Васильович**, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, провідний науковий співробітник;

– доктор юридичних наук, доцент **Васильченко Оксана Петрівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри конституційного права.

Захист дисертації відбудеться 4 березня 2019 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: м. Харків, вул. Пушкінська 84-А.

Автореферат розіслано 01 лютого 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Упродовж більш ніж двісті років конституціоналізм є доктриною та водночас успішною практикою функціонування держав, які ставлять собі за мету гарантування свободи людини, її прав, демократію як спосіб правління та верховенство права як принцип взаємодії людини і держави. Після проголошення державного суверенітету Україна задекларувала такі ж цілі та розпочала за процес формування системи конституційної демократії. У прийнятій в 1996 році Конституції України було відображено загальноновизнані принципи конституціоналізму, зокрема свободи, гарантованості прав людини, верховенства права, демократії, народного суверенітету, поділу державної влади. Очевидно, що за орієнтир були взяті успішні практики західних держав із сформованою системою конституціоналізму.

У ході започаткованого Конституцією України процесу реформування публічно-правових відносин постійно наголошується на необхідності використання позитивного досвіду зарубіжних держав, імплементації конституційно-правових інститутів, що успішно функціонують на Заході. Водночас, при використанні зарубіжного досвіду важливо враховувати той факт, що конституціоналізм існує у вигляді кількох моделей, кожна із яких має власні закономірності розвитку. Накладені на національні особливості, одні і ті ж конституційно-правові інститути по-різному проявляють себе у різних правопорядках, адже вони діють не ізольовано, а вплетені у загальну канву конституційної системи правління, що функціонує за законами тієї чи іншої моделі конституціоналізму. Тому лише комплексне розуміння ідеології, концепції конституціоналізму та існуючої конституційної системи правління дають можливість всебічно з'ясувати сутність того чи іншого конституційно-правового інституту у його взаємозв'язках з іншими та спрогнозувати перспективи його застосування і розвитку в умовах певного національного правопорядку.

Розглядаючи конституціоналізм як продукт західної правової традиції, як сукупність конституційних цінностей та ідей, що складають його ідеологію, відповідної доктрини та конституційної системи обмеженого правління, можна виокремити три моделі конституціоналізму: англійську, американську та континентально-європейську (*далі – європейська*). Для України європейська модель конституціоналізму є не просто найближчою. Ставши членом Ради Європи, Україна взяла на себе зобов'язання імплементувати європейські стандарти прав людини, верховенства права і демократії, фактично сприйнявши відповідну модель конституціоналізму. Ці наміри були підтверджені підписанням угоди про

асоціацію з Європейським Союзом. Враховуючи це, дослідження європейської моделі конституціоналізму, особливостей її формування, закономірностей функціонування та тенденцій розвитку є особливо актуальним для України.

Теоретичною основою дисертації є праці вчених, які розробляли доктрину конституціоналізму, осмислювали ідеї, що лежать в його основі, досліджували питання, пов'язані із природою, сутністю, особливостями конституціоналізму як феномену, а також окремих елементів конституціоналізму.

Дослідження спирається на класичні праці Арістотеля, А. Гамільтона, Т. Гоббса, А. Дайсі, Дж. Джея, Г. Кельзена, Дж. Локка, Дж. Медісона, Ш. Монтеск'є, Платона, Ж. Руссо, Дж. Фортеск'ю та ін. У дисертації використано доктринальні розробки зарубіжних вчених, зокрема Т. Аллана, Г. Бермана, Ю. Габермаса, Ф. Гаска, Л. Генкіна, Р. Дворкіна, Ч. Маклвейна, Г. Нольте, Дж. Раца, М. Розенфельда, Дж. Роулза, Б. Таманаги, Ф. Фукуями, С. Холмса, А. Шайо, а також праці українських вчених: М.О. Баймуратова, Ю.Г. Барабаша, О.В. Батанова, О.П. Васильченко, Ф.В. Веніславського, С.П. Головатого, Є. Ерліха, М.І. Козюбри, В.П. Колісника, М.В. Костицького, А.Р. Крусян, М.І. Мельника, Н.В. Мішиної, М.В. Орзіха, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, С.П. Погребняка, В.В. Речицького, С.В. Різника, М.В. Савчина, А.О. Селіванова, І.Д. Сліденка, Т.М. Слінько, О.В. Совгирі, П.Б. Стецюка, Б.Й. Тищика, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, В.М. Шаповала, С.В. Шевчука, Ю.С. Шемшученка та інших.

Емпіричною основою дисертації є конституційні системи правління сучасних держав із європейською моделлю конституціоналізму, юриспруденція органів конституційної юрисдикції європейських держав, Європейського Суду з прав людини та Європейського Суду справедливості. З метою виявлення проблем та тенденцій розвитку європейської моделі конституціоналізму особливу увагу присвячено дослідженню конституційних криз та систем правління Ісландії, Угорщини, Румунії, Польщі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, здійснене в межах та відповідно до цільової комплексної програми «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у функціонуванні механізму публічної влади в Україні», № 0111U000966.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка та обґрунтування цілісної концепції європейської моделі конституціоналізму, особливостей формування такої моделі,

закономірностей функціонування та тенденцій розвитку.

Визначена мета дисертаційної роботи зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- з'ясувати сутність сучасних концепцій конституціоналізму; виокремити існуючі моделі конституціоналізму, встановити критерії їх розрізнення;
- виокремити ключові методологічні підходи до розуміння сутності конституціоналізму;
- з'ясувати сутність феномену конституціоналізму, визначити його структуру;
- виявити які принципи конституціоналізму мають універсальний характер і які притаманні європейській моделі конституціоналізму;
- визначити характерні риси європейської моделі конституціоналізму, дослідити його структуру;
- з'ясувати витоки європейської моделі конституціоналізму, провести періодизацію та проаналізувати основні етапи її формування;
- виявити суспільно-політичні передумови формування європейської моделі конституціоналізму;
- проаналізувати формування доктрини конституціоналізму у континентальній Європі;
- з'ясувати особливості становлення національних конституційних систем правління як етапу формування європейської моделі конституціоналізму;
- визначити роль органів Ради Європи та Європейського Союзу у формуванні європейської моделі конституціоналізму;
- розкрити роль писаної конституції в структурі конституціоналізму європейського зразка, виявити особливості реалізації доктрини установчої влади в конституціях держав з європейською моделлю конституціоналізму;
- з'ясувати природу особливостей конституційної юрисдикції як елементу конституціоналізму в умовах європейської моделі;
- виявити специфіку основоположних прав людини як елементу європейської моделі конституціоналізму;
- розкрити особливості парламентаризму як основи конституційних систем правління європейських держав;
- з'ясувати роль судової влади в системі конституціоналізму в умовах європейської моделі;
- виокремити особливості поділу влади по вертикалі в умовах федералізму, регіоналізації, децентралізації;
- виявити проблеми функціонування та проаналізувати тенденції розвитку європейської моделі конституціоналізму;

- розкрити причини та напрями розвитку патисипативної демократії;
- з'ясувати природу тенденції концентрації повноважень парламентською більшістю (главою уряду);
- виокремити причини конфліктності змішаної форми правління в умовах європейської моделі конституціоналізму;
- розкрити проблему порушення принципу незалежності органів конституційної юрисдикції та судової влади;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення конституційної системи правління України з урахуванням закономірностей та тенденцій розвитку європейської моделі конституціоналізму.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з формуванням та функціонуванням європейської моделі конституціоналізму.

Предметом дослідження є європейська модель конституціоналізму.

Методи дослідження. Дослідження виконане на теоретичному та емпіричному рівнях наукового пізнання, що зумовлено об'єктом та предметом дослідження. Так, європейська модель конституціоналізму є як теоретичною категорією, так і об'єктивно існуючою реальністю, що потребувало аналізу практики функціонування конституційних систем правління держав із європейською моделлю конституціоналізму.

В основу дослідження покладено філософський метод діалектики. Дисертація виконана із застосуванням сукупності загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. При дослідженні сутності конституціоналізму застосовувались методи *індукції та дедукції* (підрозділи 1.1, 1.3). Для виокремлення сучасних концепцій та моделей конституціоналізму використовувався метод *класифікації* (1.1, 1.4). Дослідження рис європейської моделі конституціоналізму (1.5) відбувалось за допомогою методів *узгаальнення* (при виокремленні спільних рис національних систем конституціоналізму європейських держав) та *абстрагування* (зосередження на найважливіших рисах). Процес формування європейської моделі конституціоналізму досліджувався за допомогою *історичного* методу наукового пізнання (2.1 - 2.5). При аналізі структури конституціоналізму в умовах європейської моделі конституціоналізму застосовувались методи *аналізу і синтезу* (3.1 - 3.6). Тенденції розвитку європейської моделі конституціоналізму досліджувались із застосуванням методу *моделювання* (4.1 - 4.5)

Крім загальнонаукових, застосовувались також спеціально-юридичні методи, зокрема: *порівняльно-правовий* – при аналізі національних конституційних систем різних держав (3.1 – 3.6); *герменевтичний та формально-догматичний* – при дослідженні текстів конституцій,

міжнародно-правових документів, судових рішень (3.1 – 3.6); *соціологічний* – при аналізі суспільно-політичних передумов формування європейської моделі конституціоналізму (2.2), розвитку патисипативної демократії (4.2); метод *державно-правового моделювання* – при розробці пропозицій щодо вдосконалення конституційної системи України (4.6).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що представлена робота є комплексним дослідженням європейської моделі конституціоналізму, особливостей її формування, сучасного стану та тенденцій розвитку. Наукова новизна конкретизована у положеннях, що виносяться на захист.

Уперше:

1. На основі аналізу сучасної доктрини конституційного права у сукупності із політико-правовою практикою функціонування сучасних держав доведено, що сучасний конституціоналізм функціонує у вигляді трьох моделей - *англійської, американської та європейської*, - які засновані на трьох основних концепціях конституціоналізму - *матеріальній, формальній та інституційній* відповідно; у зв'язку із цим, обґрунтовано необхідність виведення із наукового обігу термінів *мусульманський конституціоналізм, тоталітарний (авторитарний) конституціоналізм, радянський конституціоналізм*.

2. Обґрунтовано авторське бачення сутності конституціоналізму: у *широкому значенні* – як заснованої на ідеології ліберального характеру політико-правової системи, що є сукупністю взаємопов'язаних відносин між людиною, суспільством та державою, у яких гарантовані права людини, суспільство є вільним, а державна влада обмежена конституційними засобами; у *вужькому значенні* - як конституційної системи правління (системи суб'єктів, форм, засобів та методів правління у державі), заснованих на ідеях прав та свобод людини, верховенства права, демократії та обмеженого правління.

3. Відмежовано європейську модель конституціоналізму від інших двох, доведено, що відмінності між ними існують на усіх трьох рівнях конституціоналізму:

ідеологічному (в основі європейської моделі - ідеологія ліберальної демократії, доповнена ідеями соціальної держави, тоді як американської – ідеологія лібералізму, англійської – лібералізму у поєднанні з ідеями соціальної справедливості);

доктринальному (європейській моделі притаманна інституційна концепція конституціоналізму та доктрина обмеженого правління задля недопущення державного свавілля і забезпечення прав та свобод особи; американській - формальна концепція конституціоналізму та доктрина обмеженого правління задля захисту індивідуальної свободи; англійській -

матеріальна концепція конституціоналізму та доктрина обмеженого правління задля захисту індивідуальної свободи);

практичному (писана жорстка конституція, президенталізм, федералізм у США; матеріальна конституція, парламентський суверенітет, сильна судова влада – в Об'єднаному Королівстві; писана жорстка конституція, сильна конституційна юрисдикція, гнучкий поділ державної влади тощо – у європейській моделі).

4. Розмежовано *європейський конституціоналізм* та *європейську модель конституціоналізму*. Європейський конституціоналізм заснований на європейській конституційній ідентичності та є результатом конституціоналізації Європейського Союзу (далі – ЄС) як цілісного політичного утворення, в той же час, європейська модель конституціоналізму є заснованою на єдиній ідеології конвергенцію спільних рис національних систем конституціоналізму європейських держав.

5. Обґрунтовано доктринальний поділ принципів конституціоналізму на універсальні, відображені в універсальних міжнародно-правових актах та реалізовані в усіх конституційних державах (свобода людини, гарантованість основоположних прав, верховенство права, демократія, поділ влади), а також ті, що визначають специфіку європейської моделі конституціоналізму (поваги до людської гідності, гарантування соціально-економічних прав, соціальної справедливості, позитивних обов'язків держави щодо захисту прав людини, субсидіарності, децентралізованості влади).

6. Визначено характерні риси практичної складової європейської моделі конституціоналізму (конституційної системи правління), якими є: писана жорстка конституція як акт установчої влади народу, ключова роль органу конституційної юрисдикції, гнучкий поділ державної влади, парламентаризм, децентралізованість влади, розподіл компетенції на основі принципу субсидіарності, соціальна функція держави, а також наявність наднаціональних (європейських) механізмів обмеження державної влади через захист прав людини та основоположних свобод.

7. Обґрунтовано періодизацію формування європейської моделі конституціоналізму, що охоплює такі етапи: 1) зародження ідей обмеженого правління (період античності); 2) виникнення суспільно-політичних передумов формування конституціоналізму в період середньовіччя (загострення кризи феодального суспільного ладу, абсолютної монархічної форми правління, зародження та розвиток християнства, становлення та зміцнення церковної влади, формування та поширення традицій германського звичаєвого права, християнського королівства); 3) формування доктрини конституціоналізму, що охоплює

концепції свободи людини, її природніх прав, обмеженого правління та поділу державної влади, національного (народного) суверенітету, установчої влади (ранній Новий час); 4) поява перших конституційних систем правління (пізній Новий час); 5) остаточне оформлення європейської моделі конституціоналізму після завершення II світової війни (Новітній час).

8. Доведено визначальну роль органів Ради Європи (далі – РЄ), а також вплив ЄС на остаточне оформлення європейської моделі конституціоналізму через уніфікацію підходів та встановлення єдиних стандартів у питаннях захисту прав людини, демократії та верховенства права.

9. Обґрунтовано еволюцію розуміння меж установчої влади від її трактування як необмеженої, згодом - обмеженої природним правом, міжнародними стандартами, до акценту на забезпеченні легітимності конституції; продемонстровано його відображення в чинних конституціях держав з європейською моделлю конституціоналізму, залежно від часу їх прийняття: революційних, міжвоєнних, повоєнних, посттоталітарних, постсоціалістичних та новітніх.

10. Виокремлено особливості основоположних прав людини як елементу європейської моделі конституціоналізму, що лежать у двох площинах: сутнісній (характеризує зміст основоположних прав) та інституційній (стосується системи захисту основоположних прав). *Сутнісні* особливості пов'язані із широким трактуванням людської гідності як фундаментального (основоположного) права, що має пріоритет стосовно інших основоположних прав, з чого випливають: 1) заборона смертної кари; 2) обмеження свободи слова повагою до людської гідності; 3) віднесення до категорії основоположних низки соціально-економічних прав; 4) позитивні обов'язки держави щодо гарантування прав людини. *Інституційними* особливостями є паралельне функціонування механізмів захисту основоположних прав на національному та наднаціональному (РЄ) рівнях, а також вплив системи захисту прав людини на рівні ЄС.

11. Обґрунтовано систему вимог до представницького правління в умовах європейської моделі конституціоналізму, які забезпечують функціонування парламентаризму та гарантують внутрішню обмеженість конституційної системи правління: 1) вільні та альтернативні вибори, в результаті яких парламентар наділяється представницькою владою; 2) періодична змінність парламентарів; 3) вільне здійснення парламентарями функцій представництва та відповідний захист для його гарантування (зокрема, за допомогою парламентських імунітетів); 4) репрезентативність парламенту, що забезпечується відповідною структурою законодавчого органу та застосовуваними виборчими системами.

12. Виокремлено та обґрунтовано ключові проблеми парламентаризму як елементу європейської моделі конституціоналізму, зокрема: 1) проблема “якості представництва”, забезпечення реального представницького характеру парламенту в умовах низької явки виборців на виборах; 2) незмінність глави уряду протягом кількох виборчих циклів, на відміну від системи конституційного президенталізму; 3) відсутність реальної незалежності та неупередженості при ухваленні рішень органами конституційної юрисдикції низки держав.

Удосконалено розуміння:

13. Сутнісних ознак конституційної держави як держави, обмеженої конституцією, що є актом установчої влади народу, для гарантування прав та свобод людини, а також меж втручання конституційної держави у функціонування суспільства, що є мінімальними, чітко встановленими та визначеними наперед.

14. Зв'язку між демократією та конституціоналізмом, що є двостороннім та багаторівневим, передбачає взаємозалежність одного феномену від іншого та присутній на всіх рівнях конституціоналізму – ідеології, доктрини та практики (конституційної системи правління). З одного боку, демократія є джерелом легітимності конституційного правління, з другого – конституціоналізм забезпечує обмеження влади більшості. Наявність конституціоналізму у всіх його проявах є необхідною умовою існування демократії, тільки у такому випадку народовладдя є реальним, у той час як відсутність конституціоналізму призводить до виникнення «обмеженої демократії» або ж до авторитаризму.

15. Співвідношення понять *конституційна юрисдикція, конституційний контроль та конституційне правосуддя*: конституційний контроль є функцією держави щодо забезпечення верховенства її конституції, в той час як поняття *конституційна юрисдикція* позначає діяльність органів державної влади щодо реалізації цієї функції (вузьке значення). У широкому значенні поняття *конституційна юрисдикція* охоплює як сам орган, так і його повноваження та діяльність щодо забезпечення верховенства конституції. Діяльність органу конституційної юрисдикції, де він виступає в ролі оцінювача конкретних фактів, що впливає на права особи, та здійснюється у судовій формі, становить зміст поняття *конституційне правосуддя*.

Набули подальшого розвитку положення стосовно:

16. Структури конституціоналізму, що охоплює ідеологію, доктрину та практику (конституційну систему правління, під якою розуміється правління, реально обмежене конституційними засобами з метою гарантування свободи людини та її прав).

17. Територіального співвідношення європейської моделі

конституціоналізму та кельзенської моделі конституційної юрисдикції; поширення доктрини парламентського суверенітету як причини відсутності спеціалізованих органів конституційної юрисдикції в північно-європейських державах.

18. Реалізації у державах з європейською моделлю конституціоналізму концепції обмеженого правління (на противагу доктрині парламентського суверенітету), за якою влада парламенту не є абсолютною, а обмежується на підставі конституції з метою забезпечення основоположних прав людини. Практичним втіленням цієї концепції є діяльність органів конституційної юрисдикції, спрямована на запобігання парламентському свавіллю, гарантування дотримання парламентами конституційних норм, принципів та процедур.

19. Зумовленості розвитку патисипативної демократії кризою представницького правління. Такий розвиток має як позитивні сторони (застосування різноманітних способів участі громадян в обговоренні та прийнятті рішень, підкріплення легітимності прийнятих рішень шляхом проведення громадських консультацій, запровадження нових форм громадського контролю за публічною владою тощо), так і негативні (широкі можливості маніпулювання громадською свідомістю як внутрішньодержавними суб'єктами, так і закордонними, за допомогою чого здійснюється вплив на національну політику).

Практичне значення отриманих результатів. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, практичні пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідній сфері – при дослідженні конституційно-правових явищ та інститутів; у правотворчій діяльності - як теоретичний матеріал при розробці проектів правових актів; у правозастосовній сфері - для удосконалення правозастосовної практики; у навчальному процесі - під час викладання дисциплін конституційно-правового спрямування.

Висновки і пропозиції, обґрунтовані у дисертації, використовувались у процесі роботи робочої групи з розробки Статуту територіальної громади міста Львова (Акт впровадження № 001-1319 від 28.11.2018 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Основні результати дисертації оприлюднені у виступах автора на науково-практичних і науково-теоретичних конференціях всеукраїнського та міжнародного рівня, зокрема: XI регіон. наук.-практ. конфер. *“Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні”* (Львів, 3-4.02.2005 р.); Міжнар. наук. конфер. *“O potrzebie zmian Konstytucji Polski I Ukrainy”* (Красичин – Жешув, Республіка Польща, 19-21.11.2005 р.); XVI регіон.

наук.-практ. конфер. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, 8-9.02.2010 р.); XVII регіон. наук.-практ. конфер. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, 3-4.02.2011 р.); всеукр. наук.-практ. конфер. “Конституція України в сучасній правовій доктрині та національному державотворчому процесі” (Львів, 3.06.2011 р.); всеукр. наук.-практ. конфер. “Правовий захист людини та громадянина в Україні” (Київ, Нац. акад. внутр. справ, 24.11.2011 р.); щорічній всеукр. наук.-практ. конфер. “Державотворення та правотворення в період реформ: питання теорії та практики” (Київ, Нац. акад. внутр. справ, 19-20.04.2012 р.); XIX звітн. наук.-практ. конфер. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, 7-8.02.2013 р.); підсумк. наук.-практ. конференції “Правові реформи в Україні: досвід, проблеми, перспективи” (Київ, НАВС, ННІЗДН, 29.04.2013 р.); XX звітн. наук.-практ. конфер. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, 6-7.02.2014 р.); V Світовому конгресі конституційного права “*Constitutional Challenges: Global and Local*” (м. Осло, Норвегія, 16-20.06.2014 р.); наук.-практ. конфер. “Конституція України: політико-правові виклики і перспективи” (Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 26.06.2014 р.); першій наук.-практ. конфер. “Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід” (Львів, ННППП НУ “Львівська політехніка”, 30.04.2015 р.); міжнар. наук.-практ. конфер. “Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку” (Ужгород, 25-26.12.2015 р.); XXII звітн. наук.-практ. конфер. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, 4-5.02.2016 р.); XXIII звітн. наук.-практ. конфер. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, 7-8.02.2017 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки, сформульовані в дослідженні, висвітлені в одноосібній монографії, 20 статтях, опублікованих у вітчизняних фахових для юридичних наук виданнях, 4 наукових статтях у періодичних наукових виданнях інших країн, а також тезах 16 доповідей у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які охоплюють 22 підрозділи, висновків, списку використаних джерел (455 найменувань) і 5 додатків. Загальний обсяг рукопису становить 428 сторінок, з яких 364 сторінка – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Розділ 1 дисертації “Теоретичні та методологічні основи дослідження європейської моделі конституціоналізму” присвячено

з'ясуванню вихідних теоретико-методологічних засад дослідження.

У підрозділі 1.1 “Сучасні концепції та моделі конституціоналізму” на основі аналізу доктринальних джерел, а також політико-правової практики сучасних держав у їх сукупності, виокремлено три основні концепції конституціоналізму: *формальну, матеріальну та інституційну*, що лежать в основі відповідних моделей конституціоналізму - *американської, англійської та європейської*.

Формальна концепція завдячує своїм виникненням американській політико-правовій думці, у якій вперше й було обґрунтоване існування такого явища, як конституціоналізм. За задумом батьків-засновників американської Конституції, вона мала гарантувати головні здобутки війни за незалежність (свободу людини та економічної діяльності) та не допустити державного свавілля. З цією метою Конституцію було наділено особливими рисами – юридичним верховенством та стабільністю, - а заснований нею спосіб організації державно-політичного буття названо конституціоналізмом (*американська модель*).

Матеріальна концепція конституціоналізму зародилася в Англії, де існувала давня традиція обмеження державної влади, об'єктивована у Великій Хартії вольностей, найважливіших статутах та загальному праві. На кінець XVIII ст., коли у США лише формувалася конституціоналізм, в Англії, де він ототожнювався із верховенством права, уже був сформований правопорядок, за якого повноваження монарха та законодавця були обмежені. У такому сенсі тут уже існували матеріальна конституція та конституціоналізм (*англійська модель*).

Інституційна концепція конституціоналізму виникла на основі політико-правової практики держав континентальної Європи, де утворення нового суспільно-політичного устрою потребувало знищення існуючого абсолютизму. Головна ідея обмеженого правління тут була спрямована не на захист індивідуальної свободи (як у США чи Об'єднаному Королівстві), а на стримування урядової тиранії та формування системи обмеженого демократичного правління (*європейська модель*).

У підрозділі 1.2 “Методологічні підходи до розуміння сутності конституціоналізму” наголошується, що виникнення конституціоналізму як політико-правового феномену було пов'язане з основними засадами *юснатуралізму*. Виходячи із них, конституція цінна не сама по собі, а як ефективний засіб обмеження державної влади, гарантія індивідуальної свободи, свободи громадянського суспільства, недопущення державного свавілля. Юснатуралізм акцентує на реальній обмеженості державної влади та не допускає поділу конституціоналізму на формальний і фактичний. Адже конституціоналізм не може існувати тільки у вигляді доктрини, умовою його наявності є реальна система обмеженого правління. Такий

тип праворозуміння заперечує існування уявного, номінального чи імітаційного конституціоналізму, що є лише відповідними теоретичними конструкціями та не пов'язані із реальним обмеженням державної влади.

Виходячи із *позитивістських* підходів, конституціоналізм похідний від конституції, а отже існує у кожній державі, що має писану конституцію у її нормативному значенні. Доктрина конституціоналізму у такому разі ототожнюється із вченням про конституцію – її характерні риси, забезпечення її верховенства, порядок прийняття і зміни тощо. При цьому, для констатації існування конституціоналізму достатньо лише факту наявності конституції, незалежно від змісту конституційних норм та характеру встановленого ними публічного порядку. Використання такої гносеологічної установки дає підстави стверджувати про існування “радянського”, “уявного”, “номінального” чи “мусульманського” конституціоналізму.

Відповідно до *соціологічного* підходу, із яким пов'язане поширене у США поняття “живої” конституції, конституція розглядається як динамічне явище, що розвивається під впливом соціальних змін, а тому потребує постійного оновлення її змісту через тлумачення її норм. *Інтегративна* теорія права у розумінні конституціоналізму передбачає поєднання елементів юснатуралізму, юридичного позитивізму, соціологічного та інших підходів.

У дисертаційному дослідженні в основі розуміння сутності конституціоналізму лежать засади юснатуралізму, відповідно до яких конституціоналізм розглядається як феномен, невіддільний від таких конституційних цінностей та ідей як людська гідність, свобода людини, гарантованість її прав, верховенство права, демократія, обмеженість державної влади правами людини тощо. Поряд із цим, онтологічний аналіз конституційних систем правління європейських держав здійснюється із використанням соціологічних підходів.

У підрозділі **1.3 “Сутність конституціоналізму. Конституціоналізм як ідеологія, доктрина і практика обмеженого правління”** зазначається, що історично конституціоналізм пов'язувався не з будь-яким способом організації державної влади, а лише таким, при якому забезпечується її обмеженість на користь певним цінностям. Вихідною ідеєю конституціоналізму, яка визначає мету його існування, є забезпечення свободи людини, гарантування її прав, а засобом досягнення цієї мети є обмеження свавілля держави, встановлення чітких меж державної влади, що убезпечать її від надмірного втручання у сферу свободи індивіда. Досягнення цієї мети потребує демократії як типу державного режиму та верховенства права у його матеріальному (не формальному) значенні.

Конституціоналізм як феномен має складну суспільно-правову природу та охоплює три основні зрізи: ідеологію, філософсько-правову доктрину та конституційну систему правління. У широкому значенні він є системою взаємовідносин між людиною, суспільством та державою, у яких реально забезпечені права та свободи особи, суспільство є вільним, а державна влада обмежена конституційними засобами. У вузькому значенні він зводиться до конституційної системи правління, що є системою суб'єктів, форм, засобів та методів правління у державі, заснованих на ідеях свободи, верховенства права, демократії та обмеженого правління.

У підрозділі 1.4 **“Універсальні принципи конституціоналізму та методологічні передумови виокремлення європейської моделі конституціоналізму”** вказано, що конституціоналізм як доктрина і практика обмеженого правління у своїй основі має ідеї, які визначають його природу, призначення та сутність, декларуються більшістю сучасних держав та відображені у низці міжнародно-правових актів, а відтак мають універсальний характер. Такими засадами є свобода людини, гарантованість основоположних прав, верховенство права, демократія, поділ влади.

Поряд із цим, в основі європейської моделі конституціоналізму лежить система ідей, що сформувалася навколо спільних конституційних цінностей та складає її ідеологію. Окрім універсальних принципів, вона охоплює також ідеї соціальної справедливості, позитивних обов'язків держави щодо захисту прав людини, субсидіарності, децентралізованості влади тощо.

Категорія *модель* передбачає наявність таких рис конституціоналізму, що становлять певний зразок, еталон і які наслідуються групою країн (*англійська* – країнами Співдружності Націй, *американська* – державами Латинської Америки, сформована спочатку у Західній Європі *європейська* – для східноєвропейських держав у ході формування їхньої конституційної державності у другій половині ХХ ст.). Спільними для держав у межах відповідної моделі конституціоналізму є ідеологічна та доктринальна складові, а відмінними – їхні конституційні системи.

Виокремлені у дисертації *американська, англійська та європейська* моделі конституціоналізму є своєрідним втіленням універсальних засад конституціоналізму посередництвом власних інструментів та механізмів із відповідним доктринальним супроводом. Окрім відмінних ідеологічних основ, доктринальних особливостей, моделі конституціоналізму володіють властивими їм рисами, специфічною структурою та різним практичним втіленням у вигляді відповідних конституційних систем: конституційного президенталізму, монархічного чи республіканського парламентаризму,

змішаного президентського чи парламентського правління.

У підрозділі **1.5 “Характерні риси європейської моделі конституціоналізму”** обґрунтовано ознаки європейської моделі конституціоналізму, які визначають її особливості та вирізняють з-поміж інших моделей конституціоналізму.

Характерними рисами європейської моделі конституціоналізму є такі: по-перше, вона ґрунтується на загальноєвропейських конституційних цінностях людської гідності, свободи, миру, основоположних прав людини; по-друге, в її основі лежить ідеологія ліберальної демократії, за якою демократичне правління обмежується конституційними засобами задля прав та свобод людини, доповнена ідеями соціальної справедливості та соціальної держави; по-третє, їй притаманний інституційний підхід (акцент на інституційних механізмах обмеження державної влади в умовах демократії) та доктрина обмеженого правління задля стримування державного свавілля; по-четверте, на практичному рівні її ознаками є писана жорстка конституція як акт установчої влади народу, ключова роль органу конституційної юрисдикції, гнучкий поділ державної влади, парламентаризм, децентралізованість влади, розподіл компетенції на основі принципу субсидіарності, соціальна функція держави, а також наявність наднаціональних (європейських) механізмів обмеження державної влади через захист прав людини та основоположних свобод.

Передумовою формування європейської моделі конституціоналізму стало виникнення на основі досвіду функціонування конституційних правопорядків окремих держав Західної Європи уніфікованої системи конституційних цінностей, які відображені як у національних конституціях, так і в документах РЄ. Поширення цих цінностей на держави центральної та східної Європи суттєво вплинуло на формування їхньої конституційної ідентичності та визначило напрям їхнього конституційного розвитку на основі європейської моделі конституціоналізму.

Розділ 2 дисертації **“Формування європейської моделі конституціоналізму”** складається із п'яти підрозділів, які присвячені витокам конституціоналізму у Європі, а також ключовим етапам формування європейської моделі конституціоналізму.

У підрозділі **2.1 “Зародження ідей конституціоналізму (період античності) та періодизація розвитку європейської моделі конституціоналізму”** виокремлено головні етапи формування європейської моделі конституціоналізму, якими є: 1) зародження ідей обмеженого правління (період античності); 2) виникнення суспільно-політичних передумов конституціоналізму (період середньовіччя); 3) формування доктрини конституціоналізму (ранній Новий час); 4) поява перших конституційних систем правління (пізній Новий час); 5) остаточне

оформлення європейської моделі конституціоналізму (Новітній час).

Доведено, що для розвитку конституціоналізму у майбутньому значення мало не стільки запровадження терміна *конституція* у суспільно-політичну матерію, скільки запропонований мислителями поділ на добрі та погані види правління, їх співвідношення із справедливістю та вищим розумом.

На підтвердження тези про витоки доктрини конституціоналізму з періоду античності наведено такі аргументи: 1) ідеї обмеженого правління були досить поширеними в античній Греції та Римі, окремі аспекти цієї теорії розробляли Платоном, Арістотелем, Цицероном, Демосфеном, Полібієм; 2) засобами обмеження політичної влади вважалися закони, яким приписувались такі риси, як загальність та передбачуваність; 3) відбувався постійний пошук кращих конституцій – політичних устроїв, форм правління; 4) висновок про те, що необмежена державна влада призводить до занепаду політичного устрою, став поштовхом для розробки теорії циклічності правління; 5) обґрунтовувались різні варіанти обмеження влади, одним із запропонованих інструментів був поділ влади; 6) пошук різних модифікацій системи стримувань і противаг у політичній системі привів до розробки теорії змішаної конституції; 7) були обґрунтовані ідеї незалежності (свободи) людини та визнання народу джерелом публічної влади. Сформовані у період античності ідеї обмеження влади законами, справедливого правління, самообмеження еліт, змішаної конституції, циклічності форм політичного устрою слід вважати витоками доктрини конституціоналізму.

У підрозділі 2.2 **“Суспільно-політичні передумови формування європейської моделі конституціоналізму (період Середньовіччя)”** вказано, що важливе значення для виникнення конституціоналізму як явища відіграла англійська доктрина та практика, де ще з XIII ст. складалася традиція обмеження королівської влади та верховенства права, проте на формування саме європейської моделі конституціоналізму визначальний вплив здійснили: германське звичаєве право, традиції функціонування християнського королівства, боротьба королів і пап за верховну владу в державі, що наклалися на кризу феодалного суспільного ладу та абсолютної монархічної форми правління.

Відповідно до германського звичаєвого права, королі мали діяти у межах законів – стародавніх національних звичаїв; в іншому випадку народ мав “право на опір” королівському свавілля та на відсторонення правителя від влади. Роль християнського королівства у формуванні європейської моделі конституціоналізму була пов’язана із існуючими в ньому традиціями обмеженості влади монарха, зовнішньо об’єктивованими в інститут присяги короля перед церквою, а згодом - народом. Роль

католицької церкви у формуванні конституціоналізму була двоякою: з одного боку, після падіння Західної Римської імперії церква та монастирі були чи не єдиними науково-освітніми центрами, де розвивалася доктрина; з другого - посилення католицької церкви та її керівників призвело до їхньої конкуренції із монархами за верховну владу у державі та обмеження влади останніх.

У підрозділі **2.3 “Розвиток доктрини конституціоналізму на Європейському континенті (Новий час)”** наголошено, що період Нового часу став визначальним для формування європейської моделі конституціоналізму. Адже, по-перше, в цей час з’явилося саме поняття Європа, яке прийшло на зміну давнішого – Християнський світ, - поступово витісняючи його упродовж XIV – XIX століть. По-друге, в епоху Просвітництва (XVII – XVIII ст.) у континентальній Європі остаточно формується ідеологія конституціоналізму (поширюються ідеї свободи, рівності, природних прав людини, обмеженого правління, поділу влади, національного суверенітету, установчої влади народу).

По-третє, ліберально-демократична ідеологія відображається в доктрині конституціоналізму; концепції, що розвивали основоположні ідеї конституціоналізму, взаємно доповнювали одна одну та поступово формували теоретичну базу, яка чекала нагоди для її впровадження у життя. По-четверте, в результаті революцій в більшості держав континентальної Європи утворюються перші конституційні системи правління. І, врешті, чіткими стають відмінності між європейською та іншими моделями конституціоналізму.

Таким чином, у континентальній Європі передреволюційної доби активно формується доктрина конституціоналізму, охоплюючи концепції свободи людини, її природних прав, обмеженого правління та поділу державної влади, національного (народного) суверенітету, установчої влади, поступово набуваючи довершеного вигляду. Разом із ліберально-демократичною ідеологією, вона стає основою практичних змін у суспільно-політичних устроях держав континентальної Європи. І якщо в Англії доктрина розвивається слідом за практикою, то в континентальній Європі вона їй передує: спочатку обґрунтовуються відповідні концепції, лише потім починають формуватися засновані на ліберально-демократичній ідеології конституційні системи правління.

У підрозділі **2.4 “Формування національних конституційних систем правління (Новий час)”** проаналізовано процес створення перших конституційних систем правління в континентальній Європі. Зазначено, що на початок XX ст. на території континентальної Європи утвердилась низка національних держав, частина із яких мала значний досвід впровадження ліберально-демократичної ідеології та функціонування конституційних

систем правління. Центром зародження та поширення конституціоналізму була Франція, де найбільш активно формувалися ідеологія та доктрина конституціоналізму, а революції 1789 та 1848 років не лише призвели до втілення ліберальних ідей у життя, але й поширювали їх далеко за межі держави.

Велика Французька революція мала наслідком створення системи конституційної монархії та вплинула на розвиток польського і скандинавського конституціоналізму. Європейські революції 1848 р. призвели до становлення конституційного правління в низці держав, передусім в Німеччині (яке, однак, було нетривалим), Австрії, Італії, Данії. У другій половині XIX ст. процес поширення конституціоналізму територіально охопив Південно-Східну Європу (Румунія, Греція, Болгарія, Сербія).

Після встановлення перших конституційних правопорядків помітними стали принципові відмінності між англійським, континентальним та американським конституціоналізмом. Перш за все, це форма конституції (писана в США та континентальній Європі й неписана в Англії), а також різні форми правління (республіканська в США, парламентська монархія в Англії, переважно дуалістичні монархії – в континентальній Європі). Суттєві відмінності мав і принцип поділу державної влади: якщо у в Англії акцент був зроблений на незалежності суддів, то в континентальній Європі основна увага приділялася взаємовідносинам глави держави, парламенту й уряду.

У підрозділі 2.5 *“Роль органів та установ Ради Європи і Європейського Союзу в утвердженні європейської моделі конституціоналізму (Новітній час)”* проаналізовано завершальний етап формування європейської моделі конституціоналізму, після II світової війни, що пов’язаний з процесами європейської інтеграції.

Територіально формування європейської моделі конституціоналізму відбувалося наступним чином: 1) передусім воно охопило країни, де після завершення II світової війни панувала ліберально-демократична ідеологія (Бельгія, Данія, Франція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Швеція, які разом з Об’єднаним Королівством у 1949 році заснували Раду Європи), а також ФРН; 2) Іспанія, Греція, Португалія, де до 1974-75 рр. існували авторитарні режими; 3) колишні держави соціалістичного табору (країни-учасниці Варшавського договору: колишні республіки СРСР, Албанія, Болгарія, НДР, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина), які приєдналися до цих процесів у 90-х роках XX ст.

З метою гарантування миру і стабільності та на основі спільних конституційних цінностей у Європі було створено регіональні міждержавні організації, що мали узгоджувати інтереси держав-членів, а також сприяти

поширенню демократії, верховенства права та захисту прав людини. Ключову роль в оформленні європейської моделі конституціоналізму відіграли органи РЄ, передусім через уніфікацію та стандартизацію сфер прав людини, функціонування демократичних інститутів, порядку прийняття та зміни конституцій, функціонування судової влади, органів конституційної юрисдикції, а також ЄС як утворення, засноване на спільних конституційних цінностях.

Вплив органів РЄ і ЄС на утвердження європейської моделі конституціоналізму пов'язаний із двома процесами, що відбувалися паралельно: по-перше, географічним розширенням простору, на якому впроваджувалася ця модель (у зв'язку із падінням комуністичного режиму та обраним конституційним шляхом розвитку постсоціалістичних держав); по-друге, підвищенням на цьому фоні ролі самих органів та установ РЄ і ЄС, які запропонували постсоціалістичним державам інтеграцію до загальноєвропейського політичного простору при виконанні низки умов у сферах гарантування і захисту прав людини, верховенства права та демократії.

Розділ 3 дисертації “**Структура конституціоналізму в умовах європейської моделі**” присвячено дослідженню сутності та особливостей структурних елементів конституціоналізму в умовах європейської моделі.

У підрозділі **3.1 “Писана конституція як акт установчої влади”** наголошено, що для європейської моделі конституціоналізму характерне підкреслене ставлення до установчої природи конституції, проте сама концепція установчої влади еволюціонувала, по-різному проявляючись при прийнятті конституцій в різні періоди.

Революційні конституції (прийняті в період становлення перших конституційних систем правління в результаті революцій) виходили із концепції необмеженої влади нації як носія установчої влади; найкращим способом творення конституції вважалася конституанта як її репрезентант.

Міжвоєнні (прийняті у період між двома світовими війнами) та *повоєнні* (після завершення II світової війни) конституції ґрунтувались на оновлених підходах: 1) установча влада більше не розглядалась як абсолютна, натомість вважалась обмеженою вимогами природного права; 2) прийняттю конституцій передували процедури деконституціоналізації попередніх правопорядків; 3) конституції приймалися в особливому порядку, зумовленому результатами війни, політичними кризами та потребою в додатковій легітиматії з використанням референдуму.

Специфіка реалізації установчої влади при прийнятті *посттоталітарних* конституцій (після повалення тоталітарних режимів у 80-х рр. XX ст. у Греції, Португалії, Іспанії) була зумовлена тим, що: по-перше, у цих країнах вже був досвід прийняття установчих конституцій

(революційних); по-друге, диктаторські режими досить часто зверталися до інституту референдуму, що до певної міри нівелювало його значення; по-третє, чинні основні закони приймалися парламентами із використанням референдуму для попередньої чи постлегітимації цього процесу та забезпеченням *формального зв'язку* між конституцією та установчою владою.

Постсоціалістичні конституції (прийняті постсоціалістичними державами в 90-х рр. ХХ ст.) доктринально ґрунтувалися на принципі установчої влади, проте приймалися переважно парламентами, що обиралися як органи законодавчої, а не установчої влади, в умовах пошуку політичних компромісів з соціалістичними та комуністичними силами, які все ще зберігали сильні позиції. Крім того, прагнення до євроінтеграції висували вимоги імплементації європейських стандартів прав людини, демократії та верховенства права; відтак установча влада не була абсолютною, натомість обмеженою згаданими стандартами.

При прийнятті *новітніх* конституцій (прийняті у ХХІ ст. та Конституція Швейцарії), коли держави уже конституційовані, а змінюються лише їхні конституційні устрої, в трактуванні установчої влади на перший план вийшли два питання: 1) легітимності конституції, яка має бути забезпечена широким обговоренням у суспільстві, залученням до конституційного процесу якомога більшої кількості громадян; 2) стабільності та передбачуваності конституції.

У підрозділі **3.2 “Конституційна юрисдикція”** зазначено, що роль конституційної юрисдикції в європейській моделі конституціоналізму зумовлена потребою юридичного захисту писаної конституції, встановленого нею конституційного ладу та тих конституційних цінностей, на яких вони базуються.

У більшості європейських держав конституційну юрисдикцію здійснює спеціалізований орган, виняток становлять декілька країн: Швейцарія (відсутній контроль за федеральним законодавством, що пов'язується із поширенням інституту референдуму), Греція (конституційний контроль здійснюється тимчасовим органом - Спеціальним Верховним Судом), шість північно-європейських держав, які використовують верховні суди для здійснення конституційної юрисдикції (Данія, Естонія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція), та Нідерланди, де інститут конституційного контролю відсутній взагалі. Доведено, що причиною такого способу організації конституційного контролю в північно-європейських державах є поширення доктрини парламентського суверенітету. Водночас обґрунтовано, що таку організацію конституційної юрисдикції не слід відносити до англо-саксонської моделі.

Найважливішими функціями конституційної юрисдикції в

європейській моделі конституціоналізму є: 1) вирішення питань про конституційність законів, що має важливе значення з точки зору недопущення парламентського свавілля в умовах правління парламентського типу; 2) офіційне тлумачення конституції; 3) захист основоположних прав та свобод; 4) вирішення конституційних конфліктів та забезпечення балансу у системі поділу державної влади.

У підрозділі **3.3 “Основоположні права людини”** вказано, що гарантування основоположних прав людини є підставою для встановлення чітких рамок функціонування держави та діяльності її органів. Особливості основоположних прав людини як елементу європейської моделі конституціоналізму стосуються як їхнього змісту, так і порядку гарантування і захисту, а відтак лежать у двох площинах: *сутнісній* (характеризує зміст основоположних прав) та *інституційній* (стосується системи захисту основоположних прав).

Сутнісними особливостями основоположних прав людини як елементу європейської моделі конституціоналізму є наступні: 1) людська гідність як конституційне (фундаментальне) право, що має пріоритет стосовно інших основоположних прав; 2) широке розуміння права на життя, що передбачає заборону смертної кари; 3) віднесення до категорії основоположних низки соціально-економічних прав; 4) позитивні обов’язки держави щодо гарантування прав людини.

В умовах європейської моделі конституціоналізму основоположні права людини є не просто ідеєю, метою, але й *інституційним* механізмом стримування державної влади з метою недопущення державного свавілля. Такий механізм функціонує на двох рівнях: національному та наднаціональному, що охоплює інститути РЄ та ЄС.

У підрозділі **3.4 “Парламентаризм як основа конституційних систем правління європейських держав”** зазначено, що у європейській моделі конституціоналізму конституційні системи правління засновані на моделі гнучкого поділу державної влади, що передбачає широкі повноваження законодавчої влади, яка відповідальна за формування уряду та здійснює контроль за його діяльністю. Поряд із цим, загрози надмірної концентрації влади, а відтак, і потреба в конституційних засобах її стримування (обмеження) стосуються саме парламенту.

Представницьке правління в умовах європейської моделі конституціоналізму має відповідати низці вимог: 1) вільні та альтернативні вибори, в результаті яких парламентар наділяється владою; 2) періодична змінність представників (депутатів); 3) вільне здійснення представниками функцій представництва та відповідний захист для його гарантування (зокрема, за допомогою парламентських імунітетів); 4) репрезентативність парламенту, що забезпечується відповідною його структурою, а також

виборчими системами, що гарантують різні “зрізи” представництва. Дотримання цих вимог, з одного боку, забезпечує належне виконання законодавчої функції в конституційній державі парламентського типу, з другого – гарантує внутрішню обмеженість конституційної системи правління.

Функціонування парламентаризму як елементу європейської моделі конституціоналізму пов'язане із низкою проблем: 1) забезпечення реального представницького характеру парламенту в умовах низької явки виборців на виборах, так звана “якість представництва”; 2) незмінність глави уряду протягом кількох виборчих циклів, на відміну від системи конституційного президенталізму; 3) забезпечення реальної обмеженості влади парламенту діяльністю незалежного органу конституційної юрисдикції (особливо в постсоціалістичних державах).

У підрозділі 3.5 **“Незалежна судова влада”** вказано, що в умовах європейської моделі конституціоналізму призначення судової влади полягає: по-перше, в захисті основоположних прав та свобод; по-друге, скасуванні незаконних актів органів виконавчої влади; по-третє, захисті від можливого свавілля правоохоронних органів; по-четверте, визнанні законів неконституційними (якщо конституційна юрисдикція перебуває у системі судової влади), забезпеченні непорушності конституційних норм щодо гарантування прав і свобод особи, поділу влади.

Ефективне виконання судовою владою її функцій можливе лише за умови її незалежності, що в європейській моделі конституціоналізму забезпечується двома видами гарантій: 1) *інституційно-організаційними* (інституційна відокремленість судової влади в системі поділу державної влади; неможливість інших гілок державної влади впливати на рішення судів чи то скасовувати їх); 2) гарантіями *персональної незалежності суддів* (відповідний порядок заміщення суддівських посад, строк зайняття посади, порядок притягнення суддів до відповідальності).

Доведено, що в той час як у державах з усталеними традиціями демократії незалежність суду є загалом гарантованою, в країнах, де ці традиції все ще формуються або відновлюються після їх переривання соціалістичними режимами, спроби політичного впливу на судову владу є досить частими, а інколи – грубими та систематичними.

У підрозділі 3.6 **“Поділ влади по вертикалі: федералізм, регіоналізація, децентралізація, субсидіарність”** наголошено, що для гарантування обмеженості та збалансованості конституційної системи правління важливим є поділ влади по вертикалі, що здійснюється за допомогою кількох способів: федералізму, регіоналізації чи децентралізації.

Ключовим питанням, що вирішується у ході поділу державної влади

по вертикалі, є види влади, що підлягають розмежуванню. Так, федералізм передбачає розподіл між федерацією та її суб'єктами як законодавчої, так і виконавчої влади (інколи – також і судової); децентралізація - лише виконавчої; регіоналізація, може передбачати передання окремих сфер законодавчого регулювання на рівень місцевих автономій (поряд з обов'язковою децентралізацією публічного управління). Вибір моделі поділу влади по вертикалі значною мірою пов'язаний з національними особливостями формування конституційних систем правління та перебуває у взаємозв'язку з іншими її елементами.

В умовах парламентської форми правління важливе значення має розподіл законодавчої компетенції, що в низці держав досягається за допомогою федералізму чи регіоналізації. В унітарних державах відсутність такого розподілу компенсується іншими інструментами, такими як: право вето глави держави (Греція, Литва, Естонія, Угорщина); активна діяльність спеціалізованих органів конституційного контролю (Ірландія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Угорщина, Швеція); референдум за народною ініціативою (Швейцарія, Латвія, Литва, Словенія, Угорщина); народна законодавча ініціатива (Литва, Словаччина, Словенія); право глави держави ухвалювати акти, що мають силу закону (Данія); право глави держави достроково припинити повноваження нижньої палати парламенту (усі згадані країни, крім Швеції, а також Латвії, де таке рішення за ініціативою глави держави приймається на референдумі); можливість розпуску парламенту з ініціативи Президента за рішенням референдуму (Латвія) та інші.

Інституційним принципом розподілу компетенції у державі, зокрема між центральною владою та регіонами є субсидіарність, за яким максимальна кількість повноважень залишається в територіальних одиницях нижчого рівня, натомість на кожен наступний рівень передаються ті повноваження, які не можуть бути ефективно реалізовані на попередньому.

У розділі 4 **“Тенденції розвитку європейської моделі конституціоналізму”** досліджено сучасний стан європейської моделі конституціоналізму, тенденції її розвитку та розроблено пропозиції щодо вдосконалення конституційної системи України з їх урахуванням.

У підрозділі 4.1 **“Проблеми функціонування європейської моделі конституціоналізму та тенденції її розвитку”** проблеми функціонування конституційних систем правління поділено на ті, які притаманні: 1) державам з усталеними традиціями демократії (криза представницького правління, проблема “якості представництва”); 2) як країнам молодій демократії, так і державам з усталеними демократичними традиціями (забезпечення легітимності конституції); 3) державам молодій

демократії (порушення принципу незалежності органів конституційної юрисдикції, судової влади, надмірна концентрація повноважень парламентською більшістю, главою уряду, конфліктність змішаної форми правління).

Доведено, що проблеми функціонування європейської моделі конституціоналізму мають як *внутрішню*, так і *зовнішню* природу. До перших належить суттєве зниження рівня довіри народу до політичної влади, що дало поштовх для стрімкого розвитку радикальних, націоналістичних та популістичних партій, для яких цінності конституційної демократії не є першорядними. Крім того, виникнення конституційних криз у низці постсоціалістичних держав (Угорщина, Польща, Молдова, Румунія, Україна) формують небезпечні тенденції у розвитку конституційних систем правління. До них слід віднести: 1) надмірну концентрацію повноважень парламентською більшістю в умовах парламентаризму; 2) порушення незалежності органів конституційної юрисдикції та судової влади; 3) свавільність дій вищих органів державної влади та посадових осіб в умовах конфліктності змішаної форми правління.

Зовнішніми чинниками, які спричиняють проблеми функціонування європейської моделі конституціоналізму, є зростаюча загроза тероризму та неконтрольовані міграційні процеси, зумовлені воєнними діями, що стали підставами для перегляду меж свободи людини й застосування державами відповідних правообмежувальних заходів.

У підрозділі **4.2 “Розвиток патисипативної демократії”** наголошено на зумовленості цієї тенденції розвитку європейської моделі конституціоналізму кризою представницького правління. Низька довіра громадян до інституцій представницького правління (політичних партій, які є сполучною ланкою між громадянами та державою, парламенту, парламентарів) спонукає до ширшого залучення інститутів прямої демократії та розвитку патисипативної демократії.

В той час, як упродовж минулого століття серед європейських держав пряму демократію активно використовувала у своїй конституційній системі фактично лише Швейцарія, сьогодні у низці держав відбувається переосмислення її ролі, застосовуються різноманітні способи участі громадян у прийнятті рішень, громадських консультаціях, контролі за діяльністю влади. При цьому використовуються новітні методи комунікації, соціальні мережі.

Аналіз цієї тенденції проведено на основі дослідження процесу розробки та спроби прийняття “краудсорсингової” конституції Ісландії. В результаті аналізу ісландського досвіду краудсорсингового конституціотворення зроблено висновок про необхідність, для забезпечення результативності цього процесу, поєднання патисипативної

демократії із політичними консультаціями, залученням до нього представників ключових політичних сил. Можливості патисипативної демократії у сфері конституціотворення обмежуються жорсткістю чинних конституцій, що надійно захищає конституційний лад, встановлений кілька десятиків чи сотень років тому.

У підрозділі **4.3 “Концентрація повноважень парламентською більшістю”** наголошено на тому, що парламентаризм по-різному проявляється в державах з усталеними традиціями демократії, з одного боку, та в постсоціалістичних державах, з іншого, призводячи в деяких випадках до надмірної концентрації повноважень правлячою політичною партією та/чи главою уряду. Такі відхилення від збалансованого розподілу влади в умовах парламентаризму несуть загрозу усій конституційній системі правління, адже рано чи пізно призводять до усунення конституційних обмежень та авторитаризації влади.

В результаті аналізу дільності парламентської більшої в Угорщині (з 2010 р.) та Польщі (з 2015 р.), виокремлено спільні тенденції, пов’язані із блокуванням роботи конституційних судів та спробами вплинути на незалежність судової влади. Зроблено висновок, що парламентська форма правління є не менш схильною до свавілля, ніж президентська. Поділ державної влади, передбачений конституцією, стає умовністю, коли політична партія здобуває більшість, достатню для зміни конституції та прийняття нової, чим знімаються конституційні обмеження. За таких умов, маючи усю повноту законодавчої влади, здійснюючи керівництво виконавчою владою, парламентська більшість має усі можливості для встановлення контролю над судовою владою. Таким чином деформується уся конституційна система правління, яка уже не є відображенням конституціоналізму, попри зовнішню відповідність формальним вимогам конституції.

У підрозділі **4.4 “Конфліктність змішаної форми правління”** зазначено, що уникнути загроз, які потенційно несуть у собі “чисті” форми правління, на практиці часто намагаються запровадженням змішаних форм. В умовах конституційної демократії вони мали б нейтралізувати надмірні повноваження парламентської більшої чи глави держави. Проте така система правління потребує високого рівня конституційної культури, глибокого вкорінення ідеології конституціоналізму в правову свідомість суспільства, адже в умовах, коли президент належить до тієї ж політичної партії, що і більшість у законодавчому органі, він отримує ще більше влади, ніж в умовах президентської республіки (крім повноважень у сфері виконавчої влади, також і можливості впливу на парламент, у тому числі - право його розпуску).

Доведено, що негативною рисою такої форми правління є її

потенційна конфліктність, що досить часто проявляється в постсоціалістичних державах, де рівень конституційної культури нижчий, ніж в державах з усталеними традиціями демократії. На прикладі конституційної кризи 2012-2013 р. в Румунії доведено, що функціонування в державах молодого демократії внутрішньо конфліктної системи державної влади змішаного типу з дуалізмом виконавчої влади призводить до свавільності дій вищих органів державної влади та посадових осіб. Для забезпечення внутрішньої збалансованості змішаної форми правління необхідно чітко розділяти компетенцію глави держави та глави виконавчої влади, уникаючи дуалізму останньої.

У підрозділі 4.5 **“Проблеми незалежності органів конституційної юрисдикції та судової влади”** проаналізовано поширену в низці постсоціалістичних держав тенденцію політичного впливу вищих органів державної влади та посадових осіб на органи конституційної юрисдикції, а також порушення принципу незалежності судової влади.

В результаті аналізу криз в Угорщині та Польщі, виокремлено їхні спільні риси та визначено найбільш поширені способи нелегітимного впливу на органи конституційної юрисдикції. До них, зокрема, належать: 1) блокування публікації рішень органів конституційної юрисдикції, з чим пов'язується набрання ними чинності; 2) запровадження інституту присяги судді перед главою держави, із яким пов'язується набуття ним повноважень; 3) встановлення надмірно високого кворуму для прийняття рішень; 4) запровадження законом імперативного порядку черговості розгляду справ в порядку їх надходження, а не за їх значенням за розсудом органу конституційного правосуддя.

Проблеми забезпечення незалежності судової влади найбільше притаманні постсоціалістичним державам. Серед найбільш поширених та масових способів такого впливу є: 1) перепризначення всіх суддів всупереч принципу конституційної наступності (Сербія, 2006-2010 рр.); 2) масове притягнення до дисциплінарної відповідальності із порушенням принципу юридичної визначеності (Македонія, 2015-2016 рр.); 3) скорочення терміну повноважень голів судів; 4) вирішення кадрових питань та питань дисциплінарної відповідальності суддів органом виконавчої влади; 5) призначення членів кваліфікаційно-дисциплінарного суддівського органу політичним органом (Польща, 2017 р.).

У підрозділі 4.6 **“Пропозиції щодо вдосконалення конституційної системи України”** на основі аналізу закономірностей та тенденцій розвитку європейської моделі конституціоналізму, розроблено пропозиції щодо вдосконалення окремих елементів конституційної системи України, зокрема стосовно: 1) забезпечення легітимності Конституції; 2) вдосконалення механізму захисту основоположних прав і свобод; 3)

забезпечення незалежності КСУ; 4) вдосконалення системи поділу державної влади в рамках змішаної форми правління з урахуванням її потенційної конфліктності; 5) вдосконалення виборчої системи з метою забезпечення реального представницького характеру ВРУ, інших заходів щодо розвитку парламентаризму; 6) розвитку патисипативної демократії; 7) забезпечення незалежності судової влади; 8) децентралізації влади.

Окрім пропозицій щодо вдосконалення окремих елементів конституційної системи України, наголошено на необхідності підвищення рівня конституційної культури, що є передумовою функціонування системи конституційної демократії.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукової проблеми, яка полягає у розробці та обґрунтуванні цілісної концепції європейської моделі конституціоналізму, особливостей формування такої моделі, закономірностей функціонування та тенденцій розвитку. Основні висновки дисертаційного дослідження, що розширюють і доповнюють винесені на захист положення наукової новизни, полягають у такому:

1. В конституційно-правовій доктрині сформувалися три основні концепції конституціоналізму: формальна, матеріальна та інституційна, які заклали основи для існування відповідних моделей конституціоналізму – американської, англійської та європейської. Суть формальної концепції конституціоналізму полягає у визнанні ключової ролі конституції як основного закону держави, наділеного рисами верховенства та стабільності. Формальна концепція конституціоналізму існує у вигляді трьох течій – формально-нормативної (була поширена у США кінці 18 – початку 19 ст.), формально-телеологічної (притаманна сучасній політико-правовій практиці США) та формально-ціннісної (притаманна деяким пострадянським державам).

Матеріальна концепція конституціоналізму сформована на основі ідей лібералізму, ґрунтується на політико-правовій практиці Сполученого Королівства Великобританії, де існує неписана конституція, конституціоналізм отожднюється із верховенством права і спирається на потужні правотворчі, інтерпретаційні та контрольні повноваження судів, що є засобом обмеження законодавчої влади.

Інституційна концепція конституціоналізму сформувалася на основі політико-правової практики держав континентальної Європи та виходить з ідей обмеженого правління і демократії. Відповідно до неї, конституціоналізм розглядається крізь призму інституційних механізмів, які застосовуються для обмеження державної влади в умовах демократії.

Інституційна концепція містить телеологічну складову, метою конституціоналізму вважається функціонування демократичної системи обмеженого правління.

2. Розуміння сутності конституціоналізму пов'язане із застосовуваним типом праворозуміння. Дисертаційна робота у розумінні сутності конституціоналізму спирається на засади юснатуралізму, відповідно до яких конституція є засобом обмеження державної влади, гарантією індивідуальної свободи, свободи громадянського суспільства, недопущення державного свавілля; конституціоналізм не може існувати тільки у вигляді доктрини, умовою його наявності є реальна система обмеженого правління. Виходячи із цього, обґрунтовано необхідність виведення із наукового обігу термінів *мусульманський конституціоналізм, тоталітарний (авторитарний) конституціоналізм, радянський конституціоналізм.*

3. Конституціоналізм має складну суспільно-правову природу та охоплює три основні зрізи: ідеологію, філософсько-правову доктрину та конституційну систему правління. У широкому значенні він є системою взаємовідносин між людиною, суспільством та державою, у яких реально забезпечені права та свободи людини і громадянина, суспільство є вільним, а державна влада обмежена конституційними засобами. У вузькому значенні - це конституційна система правління, що є системою суб'єктів, інститутів, форм, засобів та методів правління у державі, заснованих на ідеях свободи, верховенства права, демократії та обмеженого правління.

4. Принципи конституціоналізму можна поділити на універсальні, відображені в універсальних міжнародно-правових актах та реалізовані в усіх конституційних державах (свобода людини, гарантованість основоположних прав, верховенство права, демократія, поділ влади), а також ті, що визначають специфіку європейської моделі конституціоналізму (поваги до людської гідності, гарантування соціально-економічних прав, соціальної справедливості, позитивних обов'язків держави щодо захисту прав людини, субсидіарності, децентралізованості влади).

5. Характерними рисами європейської моделі конституціоналізму є наявність спільних: конституційних цінностей; ідеології (ліберальної демократії, доповненої ідеями соціальної справедливості та соціальної держави); доктрини конституціоналізму (інституційна концепція плюс доктрина обмеженого правління задля стримування державного свавілля); особливостей конституційних систем правління (писана жорстка конституція як акт установчої влади, ключова роль органу конституційної юрисдикції; гнучкий поділ державної влади; парламентаризм, децентралізованість влади, субсидіарність, соціальна функція держави,

наднаціональні механізми захисту прав людини).

6. Зародження ідей, що лягли в основу європейської моделі конституціоналізму, відбулося в період античності. Витоками доктрини конституціоналізму є сформовані у цей період ідеї обмеження влади законами, справедливого правління, самообмеження еліт, змішаної конституції, циклічності форм політичного устрою.

Час формування європейської моделі конституціоналізму можна поділити на такі ключові етапи: 1) зародження ідей обмеженого правління (період античності); 2) виникнення суспільно-політичних передумов формування конституціоналізму в період середньовіччя; 3) формування доктрини конституціоналізму, що охоплює концепції свободи людини, її природних прав, обмеженого правління та поділу державної влади, національного суверенітету, установчої влади (ранній Новий час); 4) поява перших конституційних систем правління (пізній Новий час); 5) остаточне оформлення європейської моделі конституціоналізму після завершення II світової війни (Новітній час).

7. Суспільно-політичні передумови формування європейської моделі конституціоналізму були пов'язані із загостренням кризи феодального суспільного ладу, абсолютної монархічної форми правління, зародженням та розвитком християнства, зміцненням церковної влади. На формування європейської моделі конституціоналізму визначальний вплив здійснили германське звичаєве право, традиції функціонування християнського королівства, боротьба королів і пап за верховну владу в державі.

8. Доктрина конституціоналізму, що активно формується у континентальній Європі передреволюційної доби, охоплює концепції свободи людини, її природних прав, обмеженого правління та поділу державної влади, національного суверенітету, установчої влади. Разом із ліберально-демократичною ідеологією, вона стає основою змін у суспільно-політичних устроях держав континентальної Європи. І якщо в Англії доктрина розвивається слідом за практикою, то в континентальній Європі вона їй передує: спочатку обґрунтовуються відповідні концепції, лише потім починають формуватися засновані на ліберально-демократичній ідеології конституційні системи правління.

9. Під впливом Французької буржуазної революції та Європейської революції 1848 р. ідеологія конституціоналізму поширилась на більшу частину континентальної Європи, де сформувалися перші національні конституційні системи правління. Їхніми спільними рисами були: 1) писана конституція; 2) формалізовані права та свободи людини і громадянина (розділи в конституціях, Французька Декларація); 3) акцент у поділі державної влади на взаємовідносини глави держави, парламенту та уряду.

10. Остаточна європейська модель конституціоналізму утвердилась

після уніфікації національних конституційних правопорядків у ході євроінтеграційних процесів. На формування європейської моделі конституціоналізму суттєво вплинула РЄ, хоча вплив ЄС також досить помітний. Діяльність статутних органів РЄ спрямована на уніфікацію підходів та практик національних урядів з метою просування принципів верховенства права, демократії та прав людини, а ЄСПЛ своєю юриспруденцією забезпечує їх впровадження в національних конституційних системах. ЄС впливав на національні конституційні правопорядки держав через низку вимог, які вони мали виконати як умову інтеграції, та продовжує впливати через юриспруденцію ЄСС.

11. Характерною рисою європейської моделі конституціоналізму є наявність писаної конституції. За часом їх прийняття чинні конституції держав із європейською моделлю конституціоналізму можна поділити на кілька груп, яким відповідає те чи інше розуміння меж установчої влади: 1) *революційні* - найдавніші конституції, прийняті в період становлення перших конституційних систем правління в результаті революцій (Бельгія 1831 р., Нідерланди 1815 р., Норвегія 1814 р., Люксембург 1868 р.); 2) *міжвоєнні* - конституції, прийняті у період між двома світовими війнами (Австрія 1920 р., Ірландія 1937 р., Ліхтенштейн 1921 р.); 3) *повоєнні* - після завершення II світової війни (Данія 1953 р., Ісландія 1944 р., Італія 1947 р., Кіпр 1960 р., Німеччина 1949 р., Франція 1958 р.); 4) *посттоталітарні* – після повалення тоталітарних режимів у 80-х роках ХХ ст. (Іспанія 1978 р., Португалія 1976, Греція 1975 р.); 5) *постсоціалістичні* - конституції, прийняті постсоціалістичними державами в кінці 90-х років (Албанія 1998 р., Болгарія 1991 р., Грузія 1995 р., Естонія 1992 р., Латвія 1992 р. (формально - відновлено чинність Конституції 1922 р.), Литва 1992 р., Македонія 1991 р., Молдова 1994 р., Польща 1997 р., Румунія 1991 р., Словаччина 1992 р., Словенія 1991 р., Україна 1996 р., Хорватія 1990 р., Чехія 1992 р.); 6) *новітні* - Сербія 2006 р., Угорщина 2011 р., Фінляндія 1999 р., Чорногорія 2007 р. (замінила Конституцію 1992 р.), Швейцарія 1999 р.

Лише *революційні конституції*, які ухвалювалися конституантами, втілювали концепцію установчої влади у її первісному значенні (як необмежену владу народу встановлювати конституційний устрій своєї держави). Усі інші конституції приймалися або в умовах обмеженої установчої влади (вимогами природного права, позитивних законів, стандартами та вимогами РЄ, ЄС тощо), або зверталися до установчої влади лише формально (повоєнна Німеччина, Боснія і Герцоговина та ін.).

12. Відмінності між конституційною юрисдикцією в різних моделях конституціоналізму зумовлені доктринальними особливостями цих моделей, що по-різному визначають її природу (як судової діяльності,

спрямованої на забезпечення верховенства права, чи негативної законотворчості); організація ж конституційної юрисдикції (здійснення її загальними судами чи спеціалізованим органом) є другорядною. Відсутність спеціалізованого органу конституційної юрисдикції в деяких державах із європейською моделлю конституціоналізму зумовлена поширенням доктрини парламентського суверенітету та компенсується іншими інститутами (до прикладу, загальнонаціональним референдумом, на якому можна прийняти рішення про скасування закону).

13. Особливості основоположних прав людини, як елементу європейської моделі конституціоналізму, стосуються як їхнього змісту, так і порядку гарантування і захисту, а відтак лежать у двох площинах: сутнісній та інституційній. Визначальним у сутнісному сенсі є широке трактування *людської гідності*, що має наслідком обґрунтування соціально-економічних прав як основоположних, заборони смертної кари, обмеження свободи слова повагою до гідності людини, позитивні обов'язки держави щодо гарантування та захисту прав людини.

Спосіб та обсяг конституційного закріплення соціально-економічних прав залежить від двох обставин: 1) часу прийняття конституції (прийняті до II світової війни таких прав не містять); 2) суспільно-політичних передумов прийняття конституцій (найбільшу увагу до цієї групи прав проявляють постсоціалістичні держави).

14. Парламентаризм як елемент європейської моделі конституціоналізму пов'язаний з існуванням низки вимог до представницького правління, які забезпечують належне виконання законодавчої функції та гарантують внутрішню обмеженість конституційної системи правління. Це - вільні та альтернативні вибори, в результаті яких парламентар наділяється представницькою владою; періодична змінність представників (депутатів); вільне здійснення представниками функцій представництва та відповідний захист для його гарантування (парламентські імунітети); репрезентативність парламенту, що забезпечується структурою законодавчого органу та виборчими системами, що забезпечують різні "зрізи" представництва.

15. В умовах європейської моделі конституціоналізму призначення судової влади полягає в: 1) гарантуванні та захисті основоположних прав та свобод; 2) скасуванні незаконних актів органів виконавчої влади; 3) захисті від можливого свавілля правоохоронних органів; 4) визнанні законів неконституційними (якщо конституційна юрисдикція перебуває у системі судової влади), забезпеченні непорушності конституційних норм щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, поділу влади.

Незалежність судової влади в конституційній системі правління забезпечується *інституційно-організаційними* (інституційна

відокремленість в системі державної влади; неможливість інших гілок державної влади впливати на рішення судів чи скасовувати їх) та *персональними* гарантіями (гарантії незалежності судів). Гарантіями персональної незалежності суддів є порядок заміщення суддівських посад, строк зайняття посади та притягнення суддів до відповідальності.

16. Ключова відмінність між децентралізацією, з одного боку, та федералізмом і регіоналізацією, з іншого, полягає у тому, що децентралізація стосується лише управлінських повноважень (що є прерогативою виконавчої влади), в той час як інші два інститути – також і законодавчої влади. В конституційній системі правління децентралізація виконує дві ключові функції: по-перше, вона є гарантією від надмірної концентрації управлінських повноважень у центрі; по-друге, забезпечує ефективність публічного управління.

Політика регіоналізації, яка проводилася та заохочувалася органами РЄ упродовж кількох десятиків років, призвела до посилення ролі регіонів (а не територіальних одиниць базового рівня), що активізувало дезінтеграційні процеси та сепаратистські рухи.

17. Проблеми функціонування європейської моделі конституціоналізму мають внутрішню (зниження рівня довіри народу до політичної влади, конституційні кризи) та зовнішню (загроза тероризму, неконтрольовані міграційні процеси) природу. Головною проблемою держав з усталеними традиціями демократії є криза представництва та пов'язана з нею проблема “якості представництва”; в державах молододі демократії - забезпечення незалежності органів конституційної юрисдикції, судів, надмірна концентрація влади парламентською більшістю, конфлікти, пов'язані з дуалізмом виконавчої влади, в умовах змішаної форми правління. Спільною проблемою для усіх держав є забезпечення легітимності конституції у випадках її зміни чи прийняття нової.

18. Найважливішими проблемами парламентаризму як елементу європейської моделі конституціоналізму є: 1) проблема “якості представництва” (забезпечення реального представницького характеру парламенту у зв'язку із низькою явкою виборців); 2) незмінність глави уряду протягом кількох виборчих циклів; 3) недостатня обмеженість влади парламенту діяльністю незалежного органу конституційної юрисдикції. Низька довіра громадян до інституцій представницького правління спонукає до ширшого залучення інститутів прямої демократії та розвитку патисипативної демократії.

19. Парламентська форма правління є не менш схильною до свавілля, ніж президентська. Надмірна концентрація повноважень парламентською більшістю (главою уряду) притаманна постсоціалістичним державам, у яких ідеологія конституціоналізму не є

настільки укоріненою, як в державах старої демократії. Таким чином, “збої” у функціонуванні системи поділу влади є наслідком глибших проблем, що існують на іншому рівні конституціоналізму.

20. Потенційна конфліктність змішаної форми правління також проявляється у постсоціалістичних державах. Функціонування в державах молоді демократії внутрішньо конфліктної системи державної влади змішаного типу з дуалізмом виконавчої влади часто призводить до свавільності дій вищих органів державної влади та посадових осіб. Для забезпечення внутрішньої збалансованості такої форми правління необхідно чітко розділяти компетенцію глави держави та глави виконавчої влади, уникаючи дуалізму останньої.

21. Порушення незалежності органів конституційної юрисдикції, як правило, відбувається шляхом: блокування публікації прийнятих ними рішень; запровадження інституту присяги судді перед главою держави, із чим пов'язується набуття ним повноважень; встановлення надмірно високого кворуму для прийняття рішень; запровадження законом черговості розгляду справ в порядку їх надходження, а не за їх значенням за розсудом органу конституційного правосуддя. Вплив на незалежність судової влади здійснюється через: перепризначення всіх суддів всупереч принципу конституційної наступності; масове притягнення до дисциплінарної відповідальності із порушенням принципу юридичної визначеності; скорочення терміну повноважень голів судів; вирішення кадрових питань та питань дисциплінарної відповідальності суддів органом виконавчої влади; призначення членів кваліфікаційно-дисциплінарного суддівського органу політичним органом.

22. На основі аналізу закономірностей та тенденцій розвитку європейської моделі конституціоналізму, розроблено пропозиції з удосконалення конституційної системи України, зокрема стосовно: 1) Конституції – наголошено на потребі забезпечити її легітимність, передусім через відповідні рішення КСУ; 2) основоположних прав і свобод – вдосконалити механізм прямого застосування норм Конституції судами при здійсненні правосуддя, активізувати роботу КСУ щодо розгляду конституційних скарг; 3) забезпечення незалежності КСУ – шляхом вдосконалення процедури призначення суддів КСУ за конкурсом; 4) системи поділу державної влади – вдосконалення змішаної форми правління з урахуванням її потенційної конфліктності; з цією метою – завершення реформи децентралізації та ліквідація інституту голів місцевих державних адміністрацій; 5) парламентаризму – вдосконалення виборчої системи з метою забезпечення реального представницького характеру ВРУ (пропорційна виборча система з преференціями); збереження парламентських імунітетів як важливих гарантій незалежності депутатів;

вдосконалення парламентських процедур та встановлення відповідальності за грубе чи/ї систематичне їх порушення внутрішньопарламентськими суб'єктами (на рівні Регламенту ВРУ); 6) розвитку патисипативної демократії – вдосконалення механізмів громадських консультацій, громадського контролю на загальнонаціональному рівні; запровадження державної програми підтримки розвитку демократії участі на місцевому рівні (методична допомога в розробці статутів територіальних громад, інших документів про форми участі громади в прийнятті рішень); 7) забезпечення незалежності судової влади – встановлення чітких і визначених наперед правил, пов'язаних із суддівською кар'єрою та дисциплінарною відповідальністю суддів; убезпечення від повторних заходів із тотальної оцінки усіх суддів на предмет їх відповідності займаним посадам як таких, що суперечать принципам конституційної наступності, юридичної визначеності та не досягають задекларованих цілей; 8) децентралізації влади – завершення розпочатої реформи на рівні територіальних громад, внесення змін до Конституції України, необхідних для проведення реформи децентралізації на рівнях району та області.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:

Монографія:

1. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія / О. М. Бориславська. – Харків: Право, 2018. – 384 с.

Розділи в колективних монографіях:

2. Бориславська О.М. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін. / - К.: Москаленко О.М., 2012. – 212 с.

Статті у періодичних наукових фахових виданнях:

3. Бориславська О.М. Реформа місцевого самоврядування: проблеми внесення змін в Конституцію України. *Вибори та демократія*. 2005. №3 (5). С.45-49.

4. Бориславська О.М. Конституційно-правові засади взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування в Україні. *Життя і право: Львівський правничий часопис*. 2005. №2 С.48-54.

5. Бориславська О.М. Окремі аспекти державного контролю за функціонуванням місцевого самоврядування в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2006. Випуск 43. С.112-117

6. Бориславська О.М. Місцеве самоврядування як форма децентралізації та гарантія демократичного політичного режиму. *Вісник*

Львівського університету. Серія юридична. Випуск 52. 2011. С.127-133.

7. Бориславська О.М. Демократичний лібералізм як ідеологічна основа формування європейської моделі конституціоналізму. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 72–74.

8. Бориславська О.М. Демократія та конституціоналізм: питання взаємозв'язку. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2013. Вип. 4. С. 31-40.

9. Бориславська О.М. Сучасні концепції конституціоналізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: юриспруденція. 2014. Випуск 7. С. 64-67.

10. Бориславська О.М. Роль органу конституційної юрисдикції у формуванні в Україні системи конституціоналізму європейського зразка: до постановки проблеми. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. С. 62-71.

11. Бориславська О.М. Конституційна реформа як шлях формування в Україні конституційної системи обмеженого правління (на основі досвіду європейської моделі конституціоналізму). *Право України*. 2014. №7. С. 47-54.

12. Бориславська О.М. Методологічні підходи до розуміння сутності конституціоналізму. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Випуск 6-1. Том 1. С.70-74.

13. Бориславська О.М. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. Випуск 61. 2015. С. 247-256.

14. Boryslavska O. The System of Limited Government: The European Model and Ukraine's Experience. *Central and Eastern European Legal Studies*. 2015. №1. P.

15. Бориславська О.М. Загальноєвропейські конституційні цінності як основа європейської моделі конституціоналізму. *Часопис Київського університету права*. 2015. №2. С. 54-58.

16. Boryslavska O. Decentralization of power as a way of constitutionalism forming in Ukraine. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Svazek 2. – 5. vydání. S. 125-130.

17. Бориславська О.М. Незалежність судової влади як умова існування конституціоналізму. *Jurnalul juridic național teorie și practică*. 2015. №6 (16). – С. 57-61.

18. Бориславська О.М. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. №6. С. 48-57.

19. Boryslavska O. The European Model of Constitutionalism as an example for the Constitutional Development of Ukraine. *Wroclawsko-Lwowski*

zeszyty prawnicze. 2015. №6. s. 73-86.

20. Бориславська О.М. Вплив Ради Європи та Європейського Союзу на формування європейської (континентальної) моделі конституціоналізму. *Правова держава*. 2016. №24. С. 40-49.

21. Бориславська О.М. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання. *Український часопис конституційного права*. 2017. №3. С. 10-18.

22. Бориславська О.М. Територіальна автономія, регіоналізація та проблеми політичної сецесії в Європі. *Український часопис конституційного права*. 2017. №4. С. 11-17.

23. Бориславська О.М. Конституційна юрисдикція в умовах європейської моделі конституціоналізму. *Право України*. 2018. №4. С.93-107.

24. Бориславська О.М. Формування європейської моделі конституціоналізму: від ідеї до конституційної системи правління. *Часопис Київського університету права*. 2018. №1. С. 65-70.

25. Бориславська О.М. Парламентаризм в умовах європейської моделі конституціоналізму: доктринальні основи та сучасні виклики. *Правова держава*. 2018. №30. С. 51-58.

26. Бориславська О.М. Вибори – [без] альтернативна основа демократії? *Український часопис конституційного права*. 2018. №2. С. 12-19.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

27. Бориславська О.М. Способи конституційно-правового регулювання повноважень органів місцевого самоврядування: порівняльно-правовий аспект. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XI регіональної наук.-практ. конфер.* (м. Львів, 3-4 лютого 2005 р.). 2005. С. 104-105

28. Borysławska O. Problemy wprowadzenia do Konstytucji Ukrainy zmian dotyczącychsamorządu lokalnego. *O potrzebie zmian Konstytucji Polski I Ukrainy*. Przemysl. 2006. S. 250-257.

29. Бориславська О.М. Поняття легітимності Конституції: синтез змістовного та процедурного компонентів. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XVI регіональної наук.-практ. конфер.* (м. Львів, 8-9 лютого 2010 р.) 2010. С.100-102.

30. Бориславська О.М. Легітимність конституції як її юридична властивість. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XVII регіональної наук.-практ. конфер.* (м. Львів, 3-4 лютого 2011 р.) 2010. С.103-104.

31. Бориславська О.М. Причини та передумови конституційної реформи: «компроміс» між стабільністю конституції та динамізмом

конституційно-правового регулювання. *Конституція України в сучасній правовій доктрині та національному державотворчому процесі: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конфер.*, присвяченої 15-р. Конституції України, 20-р. незалежності України, 350-р. ЛНУ ім. І. Франка, 70-р. кафедри конституційного права. Львів. 2011. – С.105-109.

32. Бориславська О.М. Права та свободи людини і громадянина як об'єкт конституційної правотворчості. *Правовий захист людини та громадянина в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-теорет. конфер.* (Київ, Нац. акад. внутр. справ, 24 листопада 2011 р.). 2011. – С.135-137.

33. Бориславська О.М. Поняття та зміст конституційної правотворчості: до постановки проблеми. *Державотворення та правотворення в період реформ: питання теорії та практики: матер. щорічної Всеукр. наук.-практ. конф.* (19-20 квітня 2012 р.) у 2-х част. Ч.1. Київ: НАВС. 2012. С. 198-200.

34. Бориславська О.М. Конституційні засади взаємовідносин Українського народу та держави. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XIX звітної наук.-практ. конфер.* (м. Львів, 7-8 лютого 2013 р.) 2013. С.83-84.

35. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: досвід конституційних реформ. *Правові реформи в Україні: досвід, проблеми, перспективи: збірник матеріалів підсум. наук.-практ. конференції* (Київ, НАВС, ННІЗДН, 29 квіт.2013 р.). Ч.1. Київ, 2013. С.

36. Бориславська О.М. Сутність конституціоналізму з позицій телеологічного підходу. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XX звітної наук.-практ. конфер.* (м. Львів, 6-7 лютого 2014 р.). 2014. С.142-145.

37. Бориславська О.М. Проблеми поділу державної влади у проекті конституційних змін. *Конституція України: політико-правові виклики і перспективи: матеріали наук.-практ. конфер.* (Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 26 червня 2014 р.). 2014. С. 7-14.

38. Boryslavska O. The System of Limited Government: the European Model and Ukraine's Experience. *Constitutional Challenges: Global and Local: World Congress of Constitutional Law*, Oslo, Norway, 16-20.06.2014 URL: <https://www.jus.uio.no/english/research/news-and-events/events/conferences/2014/wccl-cmdc/wccl/papers/workshop10.html>

39. Бориславська О.М. До питання про сутність конституціоналізму та передумови його формування в Україні. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: матеріали учасників Першої наук.-практ. конфер.* (Львів, ННПП НУ “Львівська політехніка, 30 квітня 2015 р.). 2015. С. 70-74.

40. Бориславська О.М. Параметри реформування судової влади в

конституційній державі і судова реформа в Україні. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер.*, м. Ужгород, 25-26 грудня 2015 р., С. 34-38.

41. Бориславська О.М. Характерні риси європейської моделі конституціоналізму. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XXII звітної наук.-практ. конфер.* (м. Львів, 4-5 лютого 2016 р.) 2016. С.127-129.

42. Бориславська О.М. Обсяг та межі установчої влади в доктрині конституціоналізму. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XXIII звітної наук.-практ. конфер.* (м. Львів, 7-8 лютого 2017 р.). 2017. С.134-137.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

43. Бориславська О.М., Заяць І.Я., Різник С.В. Власність Українського народу на землю як елемент конституційно-правового механізму забезпечення суверенітету України // *Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 53.* – 2011. – С.101 – 117.

44. Бориславська О.М. Організація державної влади в сучасному світі: конституційно-правова енциклопедія / Бориславська О., Різник С. / . - Львів: Паіс, 2012. – 456 с.

45. Конституційне право зарубіжних країн. Том 2.: Особлива частина/ під ред. д.ю.н., проф. Н.В. Мішиної та доц. В.О. Міхальова. – Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014. – 336 с.

46. Конституційне право зарубіжних держав: навчально-методичний посібник / О.М. Бориславська, І.Я. Заяць, С.В. Різник. – К.: Ін Юре, 2015. – 360 с.

47. Бориславська О. Двадцять п'ять років незалежності України: погляд на конституційний розвиток з позицій сьогодення. *Український часопис конституційного права.* 2016. №1. С. 15-18

48. Бориславська О. Конституційна скарга: реальний механізм захисту прав людини чи чергова декларація? *Український часопис конституційного права.* 2017. №1. С. 7-10

49. Бориславська О. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права.* 2017. №2. С. 9-10.

50. Бориславська О. Конституційний Суд України: наступний етап розвитку чи початок нової ери? *Український часопис конституційного права.* 2018. №1. С. 8-10.

АНОТАЦІЯ

Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку. - Кваліфікаційна

наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню європейської моделі конституціоналізму, особливостей її формування, закономірностей функціонування, проблем та тенденцій розвитку. Конституціоналізм розглядається як заснована на ідеології ліберального характеру політико-правова система, що є сукупністю взаємопов'язаних відносин між людиною, суспільством та державою, у яких гарантовані права людини, суспільство є вільним, а державна влада обмежена конституційними засобами. Під європейською моделлю конституціоналізму у дисертації розуміється заснована на єдиній ідеології конвергенція спільних рис національних систем конституціоналізму європейських держав.

У дисертації проведено розмежування європейського конституціоналізму та європейської моделі конституціоналізму, виокремлено характерні риси європейської моделі конституціоналізму. У роботі проаналізовано структуру європейської моделі конституціоналізму, його аксіологічну основу, сучасні проблеми та тенденції розвитку, а також розроблено пропозиції щодо вдосконалення конституційної системи України з їх урахуванням.

Ключові слова: конституціоналізм, конституційна демократія, європейська модель, конституційна юрисдикція, основоположні права людини, парламентаризм.

АННОТАЦИЯ

Бориславская Е.М. Европейская модель конституционализма: формирование, современное состояние, тенденции развития. - Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». - Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. - Харьков, 2018.

Диссертация посвящена исследованию европейской модели конституционализма, особенностей ее формирования, закономерностей функционирования, проблем и тенденций развития. Конституционализм рассматривается как основанная на идеологии либерального характера политико-правовая система, представляющая собой совокупность взаимосвязанных отношений между человеком, обществом и государством, в которых гарантированы права человека, общество

свободным, а государственная власть ограничена конституционными средствами. Под европейской моделью конституционализма в диссертации понимается основанная на единой идеологии конвергенция общих черт национальных систем конституционализма европейских государств.

В диссертации проведено разграничение европейского конституционализма и европейской модели конституционализма, выделены характерные черты европейской модели конституционализма. В работе проанализирована структура европейской модели конституционализма, его аксиологическая основа, современные проблемы и тенденции развития, а также разработаны предложения по совершенствованию конституционной системы Украины с их учетом.

Ключевые слова: конституционализм, конституционная демократия, европейская модель, конституционная юрисдикция, основополагающие права человека, парламентаризм.

SUMMARY

Boryslavskaya O.M. The European model of constitutionalism: formation, current state, trends of development. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.02 "Constitutional Law; municipal law". - Yaroslav the Wise National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine. - Kharkiv, 2018.

The dissertation is devoted to the study of the European model of constitutionalism - from the birth of ideas of constitutionalism to its present state, the key problems and tendencies of the development of the European model of constitutionalism are analyzed, proposals for improving the constitutional system of Ukraine with their consideration are made.

Constitutionalism is considered to be the based on the liberal ideology political and legal system that is a set of interrelated relationships between man, society and the state in which human rights are guaranteed, society is free, and state power is limited by constitutional means (broad meaning).

On the basis of the analysis of the modern doctrine of constitutional law, in conjunction with the political and legal practice of the modern states, the existence of three main concepts of constitutionalism (material, formal, institutional), which form the basis for the corresponding models of constitutionalism (English, American and European), was substantiated.

Under the European model of constitutionalism in the dissertation is meant the convergence of common features of national systems of constitutionalism of European states based on the unified ideology. The distinction between European constitutionalism and the European model of constitutionalism is distinguished, the features of the European model of

constitutionalism are singled out.

It is proved that differences between models of constitutionalism exist at all three levels of constitutionalism - ideology, doctrine and practice (constitutional system of government). The features of the practical component of the European model of constitutionalism (constitutional system of government) are: written and hard constitution which is as an act of the constituent power, the key role of the constitutional jurisdiction, flexible division of state power, parliamentarism, decentralization of power, division of competence on the basis of the principle of subsidiarity, social function of the state, as well as the existence of supranational (European) mechanisms for limiting state power through the protection of human rights and fundamental freedoms.

The classification of the current constitutions of states with the European model of constitutionalism has been carried out, depending on the time of their adoption, which corresponds to a certain interpretation of the boundaries of the constituent power. The evolution of understanding of the constituent power from its interpretation as unlimited, then - limited by natural law, international standards, to the emphasis on ensuring the legitimacy of the constitution is substantiated.

It is proved that the problems of functioning of the European model of constitutionalism have both internal and external nature. The first include a significant decrease of people's trust in political power, which has embodied the constitutional system of government for a long time, that gave impetus to the rapid development of radical, nationalist and populist parties for which the values of constitutional democracy are not paramount. In addition, the emergence of constitutional crises in a number of post-socialist states form dangerous trends in the development of constitutional systems. These should include: 1) excessive concentration of powers by the parliamentary majority under parliamentarism; 2) violation of the independence of bodies of constitutional jurisdiction and the judiciary; 3) the arbitrary actions of the higher bodies of state power and officials in the conditions of conflict of a mixed form of government. The external factors that cause the problems of functioning of the European model of constitutionalism are: the growing threat of terrorism and the uncontrolled migration processes caused by military actions, that became the basis for reviewing the limits of human freedom and the application by the states of the relevant limitation measures.

Based on the analysis of the patterns and tendencies of the development of the European model of constitutionalism, proposals regarding the improvement of certain elements of the constitutional system of Ukraine have been developed.

Key words: constitutionalism, constitutional democracy, European model, constitutional jurisdiction, fundamental human rights, parliamentarism.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент Слінько Т.М.

Підписано до друку 18.01.2019. Формат 60x90 1/16
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умовн. друк. арк. 1,3. Облік.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100 прим. Зам № 383.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77